

УДК 821.161.2

О. О. Юрчук,

доктор філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

escenin@ukr.net

ORCID: /0000-0003-2028-9211

"...се властиво наїзд і душення...": Російська імперія в рецепції Івана Франка

У статті актуалізовано погляд Івана Франка на проблему Російської імперії в контексті українського національного самоусвідомлення. Встановлено, що російський компонент (культурний, ідеологічний, політичний) займає вагоме місце в творчій спадщині митця. Помічено, що погляди Івана Франка щодо Російської імперії зазнають трансформації протягом життя. Спочатку письменник сприймає імперію як монархічну владу, до якої ставиться негативно, і російську культуру як таку, яка викликає симпатію. Пізніше з'являється усвідомлення органічності зв'язків між репресивною імперською системою і російською інтелігенцією, що легітимізує цю систему у власній текстуальності.

Ключові слова: імперія, колонія, антиколоніалізм, національна ідентичність, національна культура, інтелігенція.

Постановка проблеми. Сучасне українське літературознавство, з одного боку, характеризується тенденцією до світової інтеграції щодо прочитання літератури, з іншого - формує усвідомлення неможливості такого прочитання без переосмислення або й деконструкції у найширших смислах цього слова попереднього соціокультурного досвіду. Останнє немислиме без аналітичної ревізії колоніальної та антиколоніальної практик в українській літературі.

З огляду на це постколоніальній оцінці потребують знакові для історії національної культури явища та постаті. У дослідженні аналізуються політичні статті Івана Франка, в яких автор осмислює Російську імперію.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Пострадянське українське літературознавство пропонує низку досліджень, у яких застосовано неапробовані раніше методологічні стратегії щодо творчості Івана Франка. За слушним твердженням Петра Іванишина: "Цьому ж безпосередньо сприяє й постімперський характер новітньої культурної дійсності, й широкі теоретичні можливості новітнього літературознавчого пошуку" [1:12].

Постколоніальні студії над творчістю Івана Франка продукують Тамара Гундорова, Григорій Грабович, Ярослав Грицак. У своїх дослідженнях науковці найчастіше послуговуються постмодерною деконструкцією, що подекуди веде до тенденційного іманентно космополітичного прочитання Франкової текстуальності. До прикладу, Ярослав Грицак у праці "Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад" вказує на виключну периферійність постаті Івана Франка в контексті європейських процесів кінця XIX – початку XX століття: "...Франко був цікавий, але все-таки периферійний автор. Поза сферою "домашнього вжитку" Франко не залишив тривогого й виразного сліду ані в світовій, ані у центральноєвропейській культурі. Хоч би як пишалося українське франкознавство Франковим знайомством із Германом Баром, Теодором Герцлем чи Шніцлером, на них воно не справило жодного помітного впливу (принаймні в детальних щоденникових записах Бара, Герця, Шніцлера Франкового прізвища ніде не згадано). Радше навпаки: то вони впливали на Франка, хоча він і не квапився цього визнавати" [2: 135]. У схожих студіях, на наш погляд, відчутна неможливість віддецентралізації українського мислення, колоніально вкорінена мазохістська потреба шукати для власної національної ідентичності підтвердження своєї неспроможності у порівнянні з іншими зразками культурного досвіду.

Сьогодні пропоновані Ярославом Грицаком інтерпретаційні маркери творчості Івана Франка в контексті загальноєвропейських процесів видаються ретроспективними в межах опозиції Михайло Драгоманов (космополітизм) – Іван Франко (національний поступ). Придивившись пильніше до франкового періоду, усвідомлюємо, що в Західній Європі акумулювався негативний образ українського як периферійного. Цьому, на думку Мирослава Шкандрія, сприяла польська шляхта, яка стверджувала "...що немає ніякого українського народу, а є тільки етнографічна маса, яка з часом під впливом польської культури набуде польської ідентичності" [3:303]. Однак це і час, коли відбуваються зрушення в українській національній самосвідомості. Позбуваючись ізоляційного статусу, українська культура не тільки демонструє відкритість щодо

європейських впливів, а й утверджує себе як незалежний культурний феномен ("перенесення "духовної столиці" України з Києва до Львова справило на цю "переорієнтацію" культури та відповідне її входження в загальноєвропейський культурний контекст вирішальний вплив насамперед тому, що напрямки втягнуло українське національне відродження в епіцентр тих бурхливих процесів національного будівництва, якими в "вік націоналізму" охоплена була вся Європа" [4:17]).

Натомість відмінною є традиція інтерпретації доробку Каменярка з національно орієнтованої позиції. Це дослідження Івана Денисюка, Тараса Салиги, Романа Голода, Ярослава Гарасима, Петра Іванишина та інших.

Мета статті – проаналізувати особливості розуміння Російської імперії у політичних статтях Івана Франка.

Виклад основного матеріалу. Ранні літературно-критичні статті Івана Франка наповнені драгоманівською інтонацією. Захопившись ідеями Михайла Драгоманова, а також маючи непоборний пієтет до російської літератури (М. Салтиков-Шчедрін, І. Тургенєв, Л. Толстой, Ф. Достоевський та інші), російських критиків-ідеологів (М. Чернишевського, Д. Писарева, В. Белінського), письменник у власних студіях демонструє ідеї російського лібералізму. Саме російську ідеологічну матрицю він накладає на імперсько-колоніальне протистояння галицько-українського та австро-угорського. Окрім того, драгоманівський вплив позначається і на розумінні і сприйнятті Російської імперії. Іван Франко розділяє Росію на монархічну імперську систему й прогресивну російську культуру та інтелігенцію. Тобто початково у франковому осмисленні російського імперського ще не існує усвідомлення, що саме інтелігенція сприяє посуванню і легітимізації імперської зверхності, саме вона у формах культури чинить посутній вплив на колонізованого, тим самим сприяє формуванню в останнього відчуття власної неповноцінності, маргіналізує національне як зайве, подекуди архаїчне.

Зауважимо, що драгоманівський рецидив в українській культурі був нераптовим. Сам Михайло Драгоманов та його адепти виглядали досить привабливо в умовах тотального утиску української мови, культури. З одного боку, вони сприяли впровадженню вивчення української мови, апелювали до позитивного досвіду російської ліберальної інтелігенції, говорили про потребу української освіти для українців, з іншого – за цією прекрасною перспективою приховувалися імперські акценти, адже жоден із лібералістів не мислив Україну поза російським контекстом, вважав українську мову та культуру складовою російського інтелектуального досвіду.

Зрозуміло, що з часом концепція української мови для домашнього вжитку (М. Костомаров) та драгоманівська теорія, що не передбачала незалежності українського народу, мусили наштовхнути Івана Франка на переосмислення всього того, що раніше видавалося очевидним. Таке переосмислення відбулося на початку 80-х, після зближення письменника з народовцями. У 1882 році він пише: "Не пора, не пора, не пора / Москалеві й ляхові служити...".

Знайомство з західними зразками культури, зміна світоглядних орієнтирів, впливали не тільки на Франка-письменника, а й на публіциста, суспільного діяча. Відкидаючи космополітизм, він торкається проблем національної консолідації та боротьби. Приваблива ідея простої людини у її російській версії, відштовхує як національно розмита, а подекуди й сповнена імперських контекстів, адже російська література, обстоюючи права російської маленької людини, залишає осторонь світ колонізованих людей.

Зрілий Франко критикує ідеї Михайла Драгоманова, формує нове бачення Російської імперії, її інтелектуального істеблішменту. Він по-новому осмислює слов'янофільство, вказуючи, що за ліберальною риторикою приховано імперський шовінізм, відкидає панславізм як загрозове явище, яке лише утверджує російський імперіалізм хоч і в прихованих формах (флер визвольної національної ідеї). Аналітика щодо Російської імперії з'являється на сторінках польськомовних львівських видань (до прикладу, газета "Kurjer Lwowski"), Літературно-наукового вісника. Іван Франко вдається до нищівної критики москвофільства, вважаючи його ідеологію загрозовою. Не відкидаючи поваги до російської культури та її діячів, він однак підкреслює їх шовіністичне ставлення до інших народів.

У пропонованій студії зосередимо увагу на публікації "Подув весни в Росії", яка видається засадничою для розуміння особливостей осмислення Російської імперії у Франковій рецепції.

Іван Франко моделює парадоксальний у своїй амбівалентності образ Росії, яка, з одного боку, прагне європейських ідеалів, базовими з яких є гуманізм та демократизм, з іншого – залишається державою азійського типу, практикуючи деспотизм щодо власного народу, а також колонізаційну політику завоювання у стосунку до інших етносів. Особлива роль у цій дилемі належить національній інтелігенції. Враховуючи це, слідом за Іваном Франком, розглянемо декілька

основних тверджень про специфіку Російської імперії.

По-перше, це держава, яка має національну еліту без "самосвідомого життя". Публіцист проводить паралелі між 1854 роком (часи Кримської війни) та 1904 роком ("подув весни"), вказуючи, що вони відмінні за подіями, але аналогічні за своїми наслідками. Що в середині XIX століття, що на початку XX століття в Росії з'являються опозиціонери, які прагнуть протистояти традиціям державного життя, "...в якому занадто якими плямами вирізувалися жорстокості Івана Грозного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск миколаївського режиму" [5:469]. Однак, Іван Франко діагностує, що всі ці спроби протистояння виглядають "безпомічними" та "безтямними" (Традиція північноросійських республік та земських соборів давно була заглушена і видавалася многим чимось міфічним, а пізніші часи не лишили по собі нічого аналогічного, крім безпомічних та безтямних розмахів уроді надволзької "вольниці" Разіна та Пугача, або ще більше безпомічних і в своїй безпомічності глибоко трагічних мрій таких одиниць, як Радищев, або таких груп, як декабристи" [Франко: 470]). Або вони позначені не іманентністю для російського національного психотипу – російська інтелігенція не має поняття про свободу та самосвідомість, про власний державний устрій, вона вражена бацилою "невлічимого теоретизування" та пристосуванства: "...критикуючи теорії найчільніших діячів Західної Європи, в ту саму пору преспокійно мирилося з нечувано дикими та жорстокими фактами оточуючої дійсності; або у інших брала гору потреба практичної діяльності, і в такім разі вони преспокійно покидали свої теорії, запрягалися в ярмо тої російської дійсності..." [Франко: 471]. Отже, публіцист безкомпромісно артикулює, що свобода в Росії – це або "вольниця" або анархія штибу разінської, або безпомічні мрії інтелігенції, яка сприймає західноєвропейські демократичні традиції, але не має для них власного ґрунту, ініціатива якої паралізується оманливими закличками "не робити урядові трудностей" [5: 476].

По-друге, це держава, яка завдячує національній еліті легітимізацією імперських дій. Іван Франко вказує, що російська інтелігенція не тільки закриває очі на "криваві війни пригноблених Росією націй", а й виправдовує їх або боротьбою з довічними ворогами (наприклад, поляками), або потребою цивілізації для диких народів (наприклад, кавказцям): "...се були або непокірні дикуни, яких конче треба було прикоротити, щоб уможливити доступ до них цивілізації, або се були віковічні вороги Росії, ті вороги ще зі "смутого времени", з якими треба було звести віковічні рахунки" [5: 470]. Попри пієтет до "дорогих перлин" російської літератури (Тургенєва, Достоевського, Толстого та інших) Франко апелює до легітимізації привласнення чужих територій саме в текстах російських письменників, які вдаються до підміни понять, називаючи цивілізацією "наїзд і душення": "Читайте найчільніших представників російської думки миколаївського часу – Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ – ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них – се властиво наїзд і душення, затоплювання в кровавих потоках свободних етнічних одиниць, а не ніяка цивілізація" [5: 470].

По-третє, це держава, у якій базисними для її громадян (від інтелігенції до простолюдина) є три поняття: "самодержавіє, православіє і народність". Іван Франко не тільки називає ці три "мальовані чучела", а й вдається до їх аналізу. "Самодержавіє" – історія деспотичних та нікчемних царів і "чиновницького самовладства". Безапеляційно публіцист говорить про правління Миколи II як про гумористичний епілог попередніх жорстоких правлінь: "Се вже не самодержець, не тінь самодержця, навіть не труп самодержця. Страшний іще своїм мертвецьким грізним обличчям, се манекен на царським престолі, лялька на пружинах, якими порушують незримі, невловимі руки" [5: 473]. В провину чиновництву й бюрократизму письменник ставить і гноблення власної інтелігенції, і зубожіння російського люду, і його неосвіченість, і безумство імперської культурної колонізації: "...осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, заборонаю української мови..." [5: 474]. А потім звертає погляд на російського чиновника, проводячи аналогію з римськими володарями, яких самовладство доводило до "...спеціальної форми божевілля..." [5: 473]. Він діагностує – російський чиновник дуріє, не маючи опору, втративши різницю між можливим і неможливим. "Православіє" позначене ідеологічним фарисейством, "...здеградованого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ..." [5: 474]. "Народність" є формою колонізації, адже базована на доктрині однонародності, що стає офіційною перепусткою для гноблення недержавних етносів.

По-четверте, Росія – це імперія, у якій патріотизм перетворюється на національний фанатизм, украплений ідеєю про власну особливу місію. Іван Франко аналізує результати війни з Японією. Він вказує, що російський народ був безтямно втягнутий у цю війну, коли ця безтямність була підмінена рафінованою брехнею про непереможність російської армії, штучно роздмуханий

патріотизмом. І знову роль інтелігенції у цьому процесі неприваблива. Пригнічена розумінням власного безсилля, вона радить "...не висувати тепер занадто внутрішніх болячок, не йти наперекір розбурханій хвилі патріотизму, кричати не "долой самодержавие!", а "да здравствует армия!" [5: 479]. У контексті цього Іван Франко підкреслює кволу "російську весну", її відмінність від європейських конституційних весен: "...ніде "весна народів" не починалася так смутно та глухо, не промовляла таким алегоричним, замотаним язиком. Серед таких страшних та трагічних зверхніх обставин" [5: 484]. Російська інтелігенція не тільки демонструє інертність, а й пропагує її – "несупротивлення злу", задеклароване Левом Толстим: "Недаром твій чільний письменник і мислитель вискіпав і поклав "во главу угла" всього свого світогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейського вдачі євангельську доктрину "несупротивлення злу" [5: 484].

По-п'яте, Росія – це "мовчущє божество", імперія, яка базована на забороні слова. Відоме особливе ставлення Івана Франка до слова, до мови нації. Недаремно у поемі "Мойсей" він докоряє найперше українцям тим, що вони втрачають власну мову. Так само відсутність свободи слова стає наріжним каменем для розуміння деспотизму Російської імперії. У той час, коли відбувається офіційна пропаганда, "провінціальна Росія, себто весь російський народ, стоїть під безумовною заборonoю слова; його погляди виявляє лише урядова адміністрація. (...) Відси йде та глуха мовчанка громадських інституцій, що нівечить їх силу і значення, робить їх нездібними до життя..." [5: 493].

Висновки та перспективи подальших досліджень проблеми.

Отже, "Подув весни в Росії" Івана Франка – це своєрідні підсумки власного ставлення до Російської імперії, її інтелігенції, підсумки, визначальними атрибутами яких є скепсис та іронія. Артикулюючи Російську імперію від Кримської війни до Японської, публіцист діагностує розірваність Росії між Європою (демократизм, свобода слова) та Азією (деспотизм), що увиразнюється в російському лібералізмі. Іван Франко вказує на свавілля російського чиновника, інертність російського інтелігента та тотальну зомбованість російського народу ідеями патріотизму, що перетворюється на національний фанатизм, якому іманентна ідея "руського міра", "православ'є" та нетерпимість до інших народів ("чурки", "хохли"). Читаючи Франка, з'являється відчуття катастрофічного безчасся, адже вся та атрибутика російського світу залишається незмінною і в ХХІ столітті. Саме це і визначає потребу пропонованого дослідження. Адже погляд Івана Франка – людини кінця ХІХ – початку ХХ ст. – на Росію це й погляд українського інтелектуала початку ХХІ ст. (sic! оптимістично хочеться у те вірити).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Іванишин П. Іван Франко як предтеча постколоніалізму // Петро Іванишин / Вісник Львівського університету. Серія філологічна, 2013. – Випуск 58. – С. 12–21.
2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2011. – 352 с.
3. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій. – К. : Факт, 2004. – 496 с.
4. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Оксана Забужко. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.
5. Франко І. Подув весни в Росії / Іван Франко // Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. – К.: Вид-дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 469 – 498.

REFERENCES (TRANSLATED&TRANSLITERATED)

1. Ivanyshyn P. Ivan Franko yak predtecha postkolonializmu // Petro Ivanyshyn / Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna, 2013. – Vypusk 58. – S. 12–21.
2. Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom: stara istoriya na novyy lad: eseyi [Passion for Nationalism: an Old Story in a New Way: essays] / Yaroslav Hrytsak. – K. : Krytyka, 2011. – 352 s.
3. Shkandriy M. V obiyмах imperiyi: Rosiys'ka i ukrayins'ka literatury novitn'oyi doby [In the Arms of Empire: the Russian and Ukrainian Literature of the Modern Era] / Myroslav Shkandriy. – K. : Fakt, 2004. – 496 s.
4. Zabuzhko O. Filosofiya ukrayins'koyi ideyi ta yevropeys'kyi kontekst: Frankivs'kyi period [Philosophy of the Ukrainian Idea and the European Context: Franko's Period] / Oksana Zabuzhko. – K. : Naukova dumka, 1992. – 118 s.

5. Franko I. Poduv vesny v Rosiyi/ Ivan Franko // Budivnychyy ukrayins'koyi derzhavnosti: Khrestomatiya politolohichnykh statey Ivana Franka / Uporyad. D. Pavlychko. – K.: Vyd.dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya", 2006. – S. 469 – 498.

**Юрчук Е. А. "... Это свойственно наезд и душение ... ": Российская империя в рецепции
Ивана Франка**

В статье актуализирован взгляд Ивана Франка на проблему Российской империи в контексте украинского национального самосознания. Установлено, что российский компонент (культурный, идеологический, политический) занимает важное место в творческом наследии писателя. Подчеркнуто, что взгляды Ивана Франка на Российскую империю подвергаются трансформации на протяжении жизни. Сначала писатель воспринимает империю как монархическую власть, к которой относится негативно, и русскую культуру как такую, которая вызывает симпатию. Позже появляется осознание органичной связи между репрессивной имперской системой и русской интеллигенцией, которая легитимизирует эту систему в своей текстуальности.

Ключевые слова: империя, колония, антиколониализм, национальная идентичность, национальная культура, интеллигенция.

**Yurchuk O. O. "...This Is Actually Incursion and Stranglehold...": Russian Empire in the Reception
of Ivan Franko**

The Post-Soviet Ukrainian literature offers a number of studies, which contain previously had not approved methodological strategies regarding the creative work of Ivan Franko. Postcolonial studies over the creative work of Ivan Franko also representing Tamara Hundorova, Gregory Grabowicz, Yaroslav Hrycak. The researches of these scientists often use postmodern deconstruction that sometimes leads to the inherently biased, cosmopolitan overreading of Franko's textuality. The distinctive is the tradition of national oriented position of interpretation of heritage of Kamenyar. There are studies of Ivan Denysyuk, Taras Salyga, Roman Holod, Yaroslav Harasym, Peter Ivanysyn and others.

The proposed studies will focus on the publication "Whiff of Spring in Russia", which seems fundamental to understanding of the thinking of the Russian Empire in Franko's reception.

Ivan Franko models paradoxical in its ambivalence image of Russia, which on the one hand seeks to European ideals fundamental of which is humanism and democracy, on the other is the state of Asian type that practicing tyranny on its own people and also the colonization policy of conquest in relation to the other ethnic groups. A special role in this dilemma belongs to the national intelligentsia. "Whiff of Spring in Russia" by Franko is a peculiar conclusion of its own attitude to the Russian Empire, its intellectuals, determinations, which attributes are skepticism and irony. Considering the Russian Empire from the Crimean War to the Japanese War the publicist diagnoses dissociation between Europe (democracy, freedom of speech) and Asia (despotism) that has been shown by Russian liberalism. Ivan Franko points to the arbitrariness of the Russian officials, the inertia of the Russian intelligentsia and total indoctrinate Russian people with ideas of patriotism that turns into a national fanaticism, which is immanent idea of "Russian world", "orthodoxy" and intolerance to other people ("chocks", "hoholy"). While reading Franko's texts feels catastrophic freezing time because all the paraphernalia of Russian world remained unchanged in the XXI century. This is what determines the need for the proposed research. After all, Ivan Franko's view as a man of late XIX early XX century on Russia is a modern view of Ukrainian intellectual XXI century.

Key words: empire, colony, anticolonialism, national identity, national culture, intelligentsia